

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

1. Starożytna myśl prawna

Pojęcie prawa w mitologii greckiej

Filozofia prawa, podobnie jak cała filozofia w naszym kręgu kulturowym, powstała w starożytnej Grecji. **Pytanie o istotę prawa po raz pierwszy postawili Grecy.** Oni też udzielili na nie odpowiedzi, które także i dzisiaj wpływają na dyskusję nad istotą prawa.

- **Heraklit z Efezu (544-484)** powiedział: „Jeśli nie istniałaby nieprawość, człowiek nigdy nie poznałby, co to jest prawo”. Jest prawdą, iż człowiek, który bezpośrednio nie doświadczył niesprawiedliwości, nigdy nie będzie myślał o sprawiedliwości; człowiek ten nigdy nie będzie myślał o tworzeniu prawa i instytucji prawnych, które tę sprawiedliwość miałyby mu zagwarantować.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- **Pierwsze wyobrażenia Greków na temat idei prawa spotykamy w mitologii greckiej.** Pomimo że mity nie dotyczą świata rzeczywistego, to jednak dzięki nim możemy poznać ducha narodu, który je stworzył i sposób jego myślenia. I w tym właśnie tkwi wartość naukowa mitów.
- Według mitologii greckiej, symbolem prawa jest bogini **Themis**, druga żona Zeusa, ojca wszystkich bogów. Ona to w czasie zamieszek w świecie niebieskim zwołała naradę wszystkich bogów i znów zaprowadziła porządek. Tutaj właśnie powstaje myśl, że **prawo jest porządkiem**. I myśl ta jest rozwijana dalej, a mianowicie bogini Themis miała trzy córki, które są symbolami trzech istotnych elementów prawa. Pierwsza córka **Eirene** jest boginią pokoju, jej siostra **Dike** boginią sprawiedliwości, a **Eunomia** boginią praworządności. Te trzy boginie, uosobienie cech pozytywnych, miały trzy przeciwieństwa uosabiające nieprawość: **Eris** - uosobienie niezgody i kłótni, **Bias** - uosobienie gwałtu (przemocy) oraz **Hybris** - uosobienie nieporządku (nieopanowania).

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- Jest rzeczą zrozumiałą, że w mitach nie możemy znaleźć naukowej, systematycznej nauki o prawie. Jednak znajdujemy w nich wiele elementów ważnych, które składają się na istotę prawa, jak na przykład: porządek, pokój, sprawiedliwość, praworządność. Same imiona bogów są uosobieniem idei prawa, które weszły do naszego języka prawniczego. Często używane przez Greków słowo *eunomia* w języku prawniczym znaczy praworządność; ono też dobrze oddaje ducha narodu greckiego zalecając zachowanie „złotego środka” i unikanie sytuacji ekstremalnych.
- Siedząc uważnie ideę prawa w mitach greckich, należy stwierdzić, że nie zawierają one wszystkich istotnych elementów prawa, do których należy m.in. także przymus i skuteczność. Elementy te możemy odnaleźć w prawach stanowionych (*nomoi*) przez **Solona** (640-560) w ateńskiej *polis*.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

Koncepcja prawa sofistów

- **Sofiści** nie stworzyli odrębnej szkoły filozoficznej; byli nauczycielami przygotowującymi obywateli do życia politycznego. Uczyli szczególnie sztuki mowy, czyli retoryki. Nie stworzyli żadnej systematycznej nauki filozofii, jednak łączyła ich krytyka tradycji i poglądów, którymi żył naród grecki w owym czasie.
- Zajmowanie się retoryką prowadziło sofistów do poznania, że **każdy problem można rozpatrywać z dwóch różnych, przeciwstawnych punktów widzenia, i że jest rzeczą możliwą przy pomocy środków retorycznych z rzeczy słabej uczynić rzecz silną**. Ich krytyka tradycyjnych wartości poszła dalej. Sofista **Protagoras** (485-415) wątpił w istnienie bogów, nie mógł on bowiem stwierdzić, czy bogowie istnieją czy też nie. Od niego pochodzi znane zdanie, że *człowiek jest miarą wszystkich rzeczy*.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- W związku z tym, że człowiek jest miarą wszystkich rzeczy, upoważniony jest także do stanowienia prawa. Sofiści postawili pytanie: **co jest słuszne i sprawiedliwe i co jest treścią prawa?** Odpowiedzi poszczególnych sofistów były różne. Według **Hippiasza** (460-399) być sprawiedliwym oznacza nieprzekraczanie stanowionego prawa. Prawo stanowione jednak nie ma w sobie istotowo nic dobrego i trwałego, jego podstawą jest samowolne stanowienie. Prawa są często zmieniane i dlatego też zmienne są poglądy na to, co jest sprawiedliwe. Prawa nie są boskim stanowieniem, lecz służą określonym przez człowieka celom i interesom, na przykład korzyściom rządzących, ale mogą też służyć ochronie słabych. Z drugiej strony, są również sofisci, którzy uznają istnienie praw niepisanych (*agraphoi nomoi*), obowiązujących niezależnie od prawa pozytywnego.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- W dyskusji o prawie sofisci posługują się **antytezą**, która była wówczas ogólnie stosowana w myśleniu greckim w teorii kultury i języka, ale szczególne znaczenie nabrała w myśleniu filozoficzno-prawnym, a mianowicie **przeciwstawienie stanowienia (*nomos*) i natury (*physis*)**, a następnie tego, co pochodzi z natury (istoty) i tego, co ustanowiło ludzkie stanowienie. **To rozróżnienie jest ostatnim korzeniem pojęcia prawa naturalnego**, przy czym natura przez niektórych sofistów jest jeszcze rozumiana w sensie biologicznym. Na tej podstawie niektórzy sofisci rozwinęli myśl o naturalnej równości wszystkich ludzi, ponieważ posiadają takie same ciała. Z drugiej strony, sofisci, powołując się na prawo naturalne, usankcjonowali istniejący porządek społeczny, podział na wolnych i niewolników, silnych i słabych, mądrych i głupich itd.
- Sofisci **dostrzegali więc różnicę pomiędzy prawem naturalnym a prawem stanowionym (pozytywnym)**. Prawo naturalne, ponieważ jest niezmienne, stawiali ponad prawo stanowione, które jest zmienne. Dlatego też prawo stanowione powinno być zgodne z prawem naturalnym w trosce o dobro *polis* i o człowieka.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

Sokratesa poglądy o prawie

- Ruch skierowany przeciwko relatywizmowi sofistów zapoczątkował **Sokrates** (470-399). Według słów Cyserona, Sokrates sprowadził filozofię „z nieba na ziemię”, zwracając uwagę przede wszystkim na prawa etyczne. Uczył ludzi cnoty. **Celem człowieka jest dobro, a poznanie dobra jest równoznaczne z jego praktykowaniem, stąd też człowiek czyniący zło, sam nie wie, co czyni.**
- Dla Sokratesa cnota (*arete*) jest dobrem bezwzględnym i powszechnym. Sofiści rozumieli cnotę jako dzielność życiową i sprawność w wykonywaniu czynności zawodowych. Twierdzili, że jest to wartość względna, uzależniona od płci i wieku. Jako odpowiedź na relatywizm sofistów **Sokrates wskazał na cnoty obowiązujące zawsze i wszędzie**, będące dobrem bezwzględnym i powszechnym całego rodzaju ludzkiego, tj. odwagę, opanowanie samego siebie i sprawiedliwość.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- Wśród wielości cnót Sokrates wyodrębnił **cnoty moralne**. Prawa, które kierują tymi cnotami, są **prawami niepisanymi (*agraphoi nomoi*)**. Wywodzą się z natury rzeczy, a nie z ludzkiego stanowienia. Jest rzeczą niemożliwą, zdaniem Sokratesa, aby prawa, które są powszechne, jednakowe dla wszystkich ludzi, mogły być stanowione, ponieważ wszyscy ludzie z całego świata nie mogli się zejsć razem w jednym czasie i w jednym miejscu, aby stanowić prawo. **Prawa z natury swej są zawsze dobre, zły może być tylko człowiek, który je stosuje, stąd też nieprawość nie rodzi się z prawa, tylko powstaje w człowieku.** Od mieszkańców *polis* Sokrates wymaga obowiązku bezwzględnego posłuszeństwa wobec państwa i prawa, a w indywidualnych przypadkach niesprawiedliwych wyroków nie dopuszcza prawa sprzeciwu, stojąc na stanowisku posłuszeństwa prawu.
- Według Sokratesa, postępowaniem człowieka kieruje *daimonion* (*duch opiekuńczy*), którego istnienie można tłumaczyć jako głos sumienia czy głos siły wyższej w sumieniu człowieka, która jest zarazem prawodawcą i sędzią.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

Platona nauka o państwie i o prawie

- Do głównych dzieł **Platona** (427-347) traktujących o państwie i o prawie należą: *Politeia* (Państwo), *Nomoi* (Prawa) i *Politikos* (Polityk).
- **Naukę Platona o państwie** można określić jako **etykę społeczną**, bowiem konkretne zadania człowieka realizują się nie w życiu indywidualnym, lecz społecznym, którego uosobieniem jest państwo. Platon, rozważając istotę państwa, nie miał na myśli konkretnego państwa (ateńskiej *polis*), jakie ono rzeczywiście jest (*Sein*), ale jakie ono być powinno (*Sollen*). W odróżnieniu od sofistów, którzy traktowali o państwie rzeczywistym, **Platon chciał zbudować państwo idealne**. Jego teoria państwa była normatywną teorią państwa idealnego, zbudowanego na idei sprawiedliwości.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- **Państwo idealne powinno być zawsze w drodze do idei, do których Platon zaliczał uniwersalność i stałość.** Chciał stworzyć państwo uniwersalne, jedno dla wszystkich, a od jego obywateli wymagał stałości myślenia i działania. Państwo Platona ma jeden cel ogólny, natomiast jest rzeczą niedopuszczalną, aby obywatel miał swój cel osobisty. Dla zachowania porządku państwowego państwo ma być zbudowane na wzór organizmu, którego części zależą od całości, a nie odwrotnie. Fundament państwa musi być oparty na wiedzy, dlatego też w państwie idealnym **rządzić mogą tylko filozofowie.**
- Oprócz filozofów, którzy rządzą, państwo potrzebuje **wojska do obrony i rzemieślników** do wykonywania potrzebnych przedmiotów. Dlatego też idealne państwo tworzą trzy stany, które mają różne zadania i żyją w odmiennych warunkach. Te trzy stany państwa odpowiadają trzem częściom duszy, stąd też **cnotą rządzących jest mądrość, cnotą żołnierzy — męstwo, cnotą rzemieślników panowanie nad sobą.**

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- **Cnotą, która harmonizuje wszystkie trzy cnoty jest sprawiedliwość.** Idealnym ustrojem państwa jest więc ustrój oparty na sprawiedliwości. Idealne państwo jest państwem hierarchicznym, najwyżej stoją rządzący, następnie żołnierze, a najniżej rzemieślnicy. **Celem państwa jest dążenie do doskonałości**, a ona wymaga wyrzeczenia się dóbr materialnych, dlatego też dla dwóch wyższych stanów (filozofów i żołnierzy) zniesiona jest własność prywatna i rodzina. To nie obowiązuje jednak rzemieślników, ponieważ oni zajęci zabezpieczeniem materialnych potrzeb państwa nie mają czasu, aby brać udział w dążeniu do doskonałości. Oczywiście, platońska teoria państwa pozostała tylko utopią.
- Platon należy do pierwszych filozofów, którzy sformułowali trzy formy państwa. Są to: monarchia, arystokracja i demokracja. Ich odpowiednikami w formie negatywnej są: tyrania, oligarchia i anarchia.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

Arystotelesa teoria prawa i państwa

- Wraz z **Arystotelesem** (387-322) rozpoczyna się nowy sposób uprawiania filozofii w ogóle i nowy sposób rozważania fenomenów prawa i życia państwowego. Arystoteles bowiem, uwolniwszy się od filozofii Platona i jego nauki o ideach, **powrócił do filozofii rzeczywistości**. Tę metodę zastosował również w etyce. Do pism dotyczących prawa i państwa Arystotelesa należą *Etyka nikomachejska* i *Polityka*.
- **Punktem wyjścia etyki Arystotelesa** jest nie idea dobra, lecz najwyższy cel, który posiada człowiek jako istota rozumna. Cel ten znajduje człowiek w aktywności swojej własnej duszy, która jest równoznaczna z dzielnością. Ona jest wartością samą w sobie, a nie środkiem do osiągnięcia innych celów. To, co dzielność oznacza w szczegółach, Arystoteles rozwija na przykładzie współczesnej mu greckiej *polis* i poglądów swojego czasu.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- W ten sposób dochodzi on do opisowego przedstawienia tych sposobów zachowania, które za jego czasów były uważane za etyczne; innymi słowy, opisał on **wartości etyczne** (cnoty) tak, jak je widział czas jemu współczesny. Arystoteles rozróżnia **rozum poznający (teoretyczny)** i **rozum określający ludzkie działanie (praktyczny)**. Do rozumu praktycznego należy wiedza o cnotach. Do cnot praktycznych zalicza męstwo, samoopanowanie i sprawiedliwość.

A. Sprawiedliwość

- Sprawiedliwość, według Arystotelesa, jest cnotą społeczną, ona reguluje nasz stosunek do naszych bliźnich. Stan dobra wspólnego również można określić jako sprawiedliwy albo niesprawiedliwy. **Cechą charakterystyczną człowieka sprawiedliwego jest to, że nie chce on posiadać więcej, niż mu się należy.** W przypadku dobra wspólnego sprawiedliwość objawia się jako równość; nikt bez podstawy nie ma więcej niż mu się należy.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- Analiza porządku dobra wspólnego prowadzi Arystotelesa do podstawowego rozróżnienia **dwóch form sprawiedliwości**. Z jednej strony, istnieje sprawiedliwość w stosunkach prawnych pomiędzy jednostkami. Polega ona na tym, że wypełniamy umowy, które zawarliśmy: jest to **sprawiedliwość umowna** albo wymienna, którą później określono trafnie terminem łacińskim *iustitia commutativa*. Z drugiej strony, istnieje **sprawiedliwość rozdzielcza**, *iustitia distributiva*, która w obrębie określonej wspólnoty, jak na przykład państwa, rozdziela dobra, zasługi czy też obowiązki.

B. Słuszność

- Arystoteles uznaje wprawdzie zbieżność interesów jednostki i państwa, ale w przypadkach gdyby sprawiedliwość zawiodła, poleca, aby odwołać się do tego, co słuszne i prawe. **Słuszność i prawość określa terminem *epieikeia***. Jest ona formą sprawiedliwości i polega na tym, że w poszczególnych przypadkach jest korekturą prawa bardzo ogólnie sformułowanego; jest jakby uzupełnieniem prawa ustawowego.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- Ustawy sformułowane ogólnie zawsze zawierają luki prawne. Błąd nie leży tutaj ani w ustawie, ani w woli ustawodawcy, lecz w naturze rzeczy. Ustawa orzeka bowiem zawsze ogólnie, ale są przypadki, których nie można podciągnąć pod to orzeczenie. Wówczas jest rzeczą słuszną orzec tak, jakby ustawodawca sam orzekł, gdyby był obecny, i jakby sam postanowił, gdyby z góry znał dany przypadek. Dlatego też słusność i prawość można by określić jako sprawiedliwość szczegółową.

C. Prawo naturalne

- Arystoteles jest świadom istnienia różnych porządków prawnych, ale pomimo to **odrzuca pogląd, że prawo jest jedynie pozytywnym stanowieniem**. Przeciwnie, przyjmuje on teorię *sprawiedliwego z natury* i rozróżnia w każdym prawie elementy, które są sprawiedliwe z natury (*physei dikaion*), gdy ustawodawca nie mógł inaczej postanowić, podczas gdy inne spoczywają tylko na stanowieniu pozytywnym. Tak więc *naturalnie sprawiedliwe* istnieje w porządku pozytywnym, spoczywa na rozumnej naturze ludzkiej i jest obecne w równym stopniu wszędzie. Zatem **prawo naturalne jest prawem powszechnym, jest niezmiennie w czasie i w przestrzeni, jego źródłem jest rozumna natura człowieka**.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

D. Państwo i społeczeństwo

- Naczelną zasadą prawa naturalnego jest dążenie człowieka do szczęścia, a szczęście może **człowiek** osiągnąć tylko w państwie, ponieważ **z istoty swej jest on zwierzęciem politycznym** (*zoon politikon*). Swoją naukę o państwie, czyli *Politykę*, zbudował Arystoteles na podstawie empirycznej, uwzględniając elementy ekonomiczne i geograficzne, które są ważne dla istnienia bytu państwowego. Rozróżnia on następujące **formy państwa**: monarchię, arystokrację i ograniczoną demokrację. One należą do dobrych konstytucji państwowych. Ich formami negatywnymi są tyrania (dyktatura), oligarchia i nieograniczona demokracja. W demokracji rządzą wszyscy ludzie wolni, niezależnie od ich stanu posiadania. Zasadami demokracji są równość i wolność. Myśl ta prowadzi do rządów większości. Demokratyczna wolność oznacza: *rządzić i słuchać zarazem*, a życie prywatne ustawiać tak, jak człowiek chce. W oligarchii natomiast rządzą nie elity, jak to jest w arystokracji, lecz bogaci, ich zasadą jest to, że ludzie, którzy raz nie byli równi, nie mogą być też równi w sensie politycznym.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- W nauce społecznej Arystotelesa ważną rolę odgrywają **antropologiczne punkty widzenia**. Arystoteles wychodzi z założenia **podstawowej różnorodności ludzi ze względu na ich predyspozycje cielesne i duchowe**. Istnieją bowiem ludzie, którzy z natury są do tego przeznaczeni, aby służyć i być prowadzonymi, chociaż są istotami rozumnymi, oni są *niewolnikami z natury*, podczas gdy inni są urodzeni do rozkazywania. Podobnie antropologicznie widzi Arystoteles relację mężczyzny i kobiety; mężczyźnie należy się władza rządzenia z powodu jego naturalnych predyspozycji.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

Prawo naturalne stoików

- Wraz z filozofią stoicką człowiek przekracza granice greckiej *polis* i wkraczając w świat *kosmopolis*, staje się obywatelem państwa światowego, tzw. *zoon koinonikon*.
- Za twórcę szkoły stoickiej uważany jest **Zenon z Kition** na Cyprze (336-264). Należy on do przedstawicieli szkoły starszej, zaś jej najwybitniejszym przedstawicielem jest **Chryzyp z Soloi** (280-205). Do szkoły średniej należą **Panaitios z Rodos** (180-110) i **Poseidonios z Apamei** (135-51). Z tym ostatnim spotkał się **Cyceron** (106-43), który filozofię stoicką rozpowszechnił w Cesarstwie Rzymskim. Do wybitnych przedstawicieli szkoły średniej, już na gruncie rzymskim, należą **Seneca** (4 B.C.-65A.D.), **Epiktet** (50-138) i **Marek Aureliusz** (121-180), zwany przez potomnych filozofem na cesarskim tronie.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- **Zasługą stoickiej filozofii prawa jest odpowiedź na pytanie o istotę *sprawiedliwości prawa*. Prawo pozytywne, które jest stanowione przez poszczególne państwa, nie jest ani prawem jedynym, ani powszechnym. **Obowiązywalność prawa pozytywnego spoczywa na prawie niepisanym, które jest prawem wiecznym i zarazem miarą każdego prawa pozytywnego. Jest to prawo naturalne, powszechne prawo świata, identyczne z rozumem świata.** To przekonanie należy do *dogmatów* filozofii stoickiej. Wyraża je Cynceron, powtarzając za twórcą szkoły — Zenonem: „Prawo naturalne jest prawem boskim i jako takie posiada moc regulowania, co jest prawem, a co jest bezprawiem”. Chryzyp zaś mówi: „Jedno i to samo nazywamy Zeusem, wspólną naturą wszystkiego, przeznaczeniem, koniecznością; a to jest także sprawiedliwością i prawem, jednością i pokojem”. Według stoików, **prawo naturalne jest nam dane razem z rozumem jako takim. Kto posiada rozum, ten posiada już wiedzę lub osąd tego, co jest prawe i nieprawe.****

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- Prawo naturalne ze swej istoty spoczywa na pojęciu powszechnego rozumu wszechnatury (*koinos logos*). **Z faktu, iż wszyscy, jako istoty rozumne, mamy udział w powszechnym rozumie wszechnatury, wynika, że wszyscy ludzie są sobie równi, wszyscy mają równe prawa i wszyscy powinni stosownie do tego postępować.** Epiktet mówi: „My jesteśmy wszyscy braćmi i na równy sposób mamy Boga za Ojca”. Ojczyznę stoików jest cały świat. Oni czują się jak kosmopolici, dlatego czują się zobowiązani do powszechnej miłości bliźniego i czynienia dobra, także w stosunku do niewolników, kobiet i dzieci, którzy przez prawo rzymskie byli krzywdzeni.
- Stoicy żądają **równości wobec prawa**. Od czasu gdy filozofia stoicka weszła w kulturę i myśl prawną cesarstwa rzymskiego, powoli zaczęły się zmieniać poglądy człowieka na prawo.

HISTORIA MYŚLI PRAWNEJ

- Prawnicy rzymscy, tacy jak: **Gaius, Ulpianus i Marcianus** przyjmują określenia prawa naturalnego do swojej nauki o prawie i traktują je jako idealne wytyczne w interpretacji prawa pozytywnego. Prawo naturalne stoików staje się także podstawą prawa międzynarodowego. Prawo naturalne stoików wpłynęło też na humanizację prawa, na polepszenie sytuacji prawnej kobiet, dzieci i niewolników.
- Stoicy wprowadzili **podział prawa** na: *lex aeterna* — prawo obowiązujące odwiecznie w całej wszechnaturze; *lex naturalis* — **prawo naturalne**, odnoszące się do istot rozumnych; *lex humana* — **prawo pozytywne**, będące dziełem ludzkiego stanowienia.